

Fekvő, emberfejű bölényszobrocskák a II. lagaši dinasztia korából

Lőrincz Huba

I. Bevezetés

Tanulmányom elsődleges célja a fekvő, emberfejű bölényszobrocskák egy csoportjának elemzése, koruk, lelőhelyük és lehetséges funkciójuk megállapítása, valamint tárgyi és ikonográfiai párhuzamaik összegyűjtése.¹ A csoportba tartozó tíz szobrocška (1–10) a méret, az anyag, a megjelenített testtartás, valamint a funkcióra utaló elemek tekintetében hasonló. A szobrok készítési ideje – az egyes példányokon (3, 5, 6, 8–10) olvasható feliratok alapján – a II. lagaši dinasztia (nagyjából a Kr. e. 2150–2050)² korára tehető.

A szobrok utolsó átfogó kutatásának eredménye Jean-Louis Huot 1978-as munkájában olvasható, amelyben a szerző egy Larsa városából származó leletet (8) és öt másik fekvő, emberfejű bölényszobrocskát vizsgál (1, 2, 4–6). A 2008-ban, Ann Searight, Julian E. Reade és Irving L. Finkel neve alatt megjelent *Assyrian Stone Vessels and Related Material in the British Museum* című munkában a múzeum tulajdonában levő példányok leírásai és rajzai szerepelnek (4 és 9). E mű összegyűjti az addig ismert fekvő, emberfejű bölényszobrocskákat.

Tanulmányom második fejezetében a szobrok (1–10) katalógusát készítem el, amely a tárgyak legfontosabb adatait és a leírásukat tartalmazza. Az ezt követő harmadik fejezetben egy eddig publikálatlan darabot (III. 2) vizsgálom, és tárgyalom eredetiségét, valamint a modern kori hamisítványok kérdését. A negyedik fejezetben a tíztagú csoport példányainak közös vonásait és eltéréseit vizsgálom összehasonlító elemzés keretében. A következő fejezetben kísérletet teszek a tárgytypus funkciójának meghatározására. Röviden kitérek a mezopotámiai ikonográfiában népszerű marhafélék (*bovinae*) két antropomorf jegyeket is mutató változatának, az emberfejű bölénynek és a bölényembernek az eredetére, valamint ezek rituális szférában betöltött szerepére is, amelyet eltérő korokból származó ikonográfiai (pecséthenger-ábrázolások) és tárgyi (amulettek, felajánlási tárgyak, bútorok díszítőelemei) párhuzamok segítségével mutatok be.

II. A fekvő, emberfejű bölényszobrocskák katalógusa

A tárgytypus egy olyan kisplasztikai alkotás, amely egy üreges kiképzésű háti vájjal rendelkező fekvő keveréklényt ábrázolt. A kultikus célra készült szobrocskák egy meghatározott anyagot vagy egy általunk ismeretlen tárgyat hordoztak. A szobrocskákat előkerülési sorrendjük alapján sorszámokkal (1–10) láttam el, amelyet a későbbiek során alkalmazok.

(1) AO 2752 (vásárolt)³

A Louvre által 1898-ban vásárolt szobrocška (magasság: 10, hosszúság: 14, szélesség: 8 cm) anyaga zöldes színű zsírkő (1. kép).⁴ A keskeny talapzaton fekvő, emberfejű, ám állati testtel rendelkező figura négyesoros szarvkoronát visel. A szarvpárok sajátos elrendezést tükröznek, a felső négy pár a szarvkorona részét képezi, míg az alsó a bölény karimára nyúló szarva. A fej jobbra néző, az arc nyugalmat tükröz. A szemek, az orr és a száj hangsúlyozottak, a felső ajkat egyenes szálú, lefelé ívelő bajusz határolja,

1. kép. Fekvő, emberfejű bölényszobrocska a Louvre-ból
(forrás: www.louvre.fr)

amely összeolvad a hat fürtben, egy vonalban végződő, enyhén hullámos szakállal. Az arc két oldalát egy-egy csavarodó, dús hajfürt szegélyezi, amely a szakállhoz hasonlóan csigaház alakú fodorban végződik. A homlokot szintén az előbbihez hasonló formájú, egy vonalba rendezett, apró, spirálisan csavarodó hajtincsek borítják, felettük a fejdísz széles karimája fut végig. Az emberi fej egyetlen „oda nem illő” részét a bovidafülek képezik. A figura nyakát és farrészét S alakú fodrokból összeálló gyapjas sörengy borítja, amely a mellső lábak egy részére is kiterjed. Az alak két mellső lába között megfigyelhető egy bőrlebernyeg. A farok a jobb hátsó láb alá bújik, és ennek túloldalán bukkan elő ismét. A keveréklény lábai – amelyeket a marhafélék fekvő pozíciójára jellemzően, a test alá hajlítva ábrázoltak – patákban végződnek, a lábszár hangsúlyosan szögletes, a combrészt izmos.

A tárgy hátoldalán, a két gyapjas rész között nagyjából ovális keresztmetszetű üreget vájtak, amelynek egyik szélé letört. Ennek feltételezett funkcióját az V. 3. alfejezetben tárgyalom.

A következő kilenc szobrocska esetében az alábbi katalógus csak azon sajátosságokat említi, amelyek az (1)-es szobrocskához képest eltérést mutatnak.

(2) AO 3146 (vásárolt)⁵

Egy másik hasonló szobrot 1899-ben vásárolt a Louvre (2. kép). A zsírköből készült darab 12 cm magas és 19 cm hosszú, amellyel a sorozaton belül a leghosszabbnak számít. A testét berakásokhoz készített gödröcskék borítják, amelyek közül egyben megmaradt az eredeti kagylóberakás.

A figura a balra irányuló tekintetűek közé tartozik. A mély szemüregek szintén egykori berakásokra utalnak,⁶ az orr és a száj hangsúlyos, jól körülhatárolt, a bajusz vékonyabb, mint az (1)-es szobor esetében. A szarvak között megfigyelhető az (1)-eshez hasonló elkülönülés: az alsó pár a bovidaszarv, a felső három pedig a szarvkorona díszítő elemei. A homlokot félkörívben spirálisan csavarodó, apró fürtök vonulata szegélyezi. A hát gyapjas vonulata egészen a fartájékig terjed, középen vájat szakítja meg, amelynek részét képezi egy keresztirányú

2. kép. Berakásos díszítésű emberfejű bölényszobrocska a Louvre-ból (forrás: cartelfr.louvre.fr)

furat is, mint a (6)-os tárgy esetében. A mellső lábak gömbölyűek, kevésbé kihangsúlyozottak. A farok a hátsó láb alatt át-bújik, a lábszáron megfigyelhető kivésett rész arra utal, hogy bojtját eredetileg leomlóként ábrázolták.

(3) Ass 6834 – VA 8321 (Assur – feliratos)⁷

A szobortöredék 1905-ben került elő a Walter Andrae vezette asszuri ásatáson, az I. Aššur-rēš-iši-hez (Kr. e. 1132–1115) köthető Ištar-templom és Nabû-templom körzetében (3. kép).⁸ A tárgy feltehetőleg I. Tukulti-Ninurta (Kr. e. 1243–1207) zsák-

3. kép. Emberfejű bovidaszobrocska Aššurból (Marchesi 2013 nyomán)

mányaként kerülhetett Aššurba, az uralkodó babilóniai hadjáratát követően, amelynek során Babilón városát is kifosztotta.⁹

A feketés színű szobortöredék (magasság: 7,5, hosszúság: 8, szélesség: 5 cm) korát a tárgyi párhuzamok alapján Gianni Marchesi 2013-as tanulmányában a Kr. e. 3. évezred végére, a II. lagaši dinasztia uralkodóinak idejére keltezi.¹⁰

A figura feje és elülső része letört. Hátsó része alapján a keveréklényt bal oldalán fekvő ábrázolták, tekintete következőképpen jobbra irányulhatott. A jobb hátsó láb alatt átbújó fark végének három hullámos tincse a lábszáron omlik le, átfutva a lapos talpazat szélén is. A szobrocska talán legjellegzetesebb részét az ovális keresztmetszetű háti vájat képezi. A figura gerince mentén nem látható gyapjasságra utaló minta, ellentétben a csoport többi tagjával (a [4]-es kivételével), azonban az alak kialakításának a csoport többi tagjához való hasonlósága (fekvő pozíció, lapos talpazat, háti vájat), valamint a háti részen olvasható felirat és az ebben említett istenség alapján meglehetősen biztonságosan kijelenthető, hogy a tárgy eredetileg egy fekvő, emberfejű bovidát ábrázolt, amely Lagašhoz köthető. A töredékes, sumer nyelvű felirat elárulja, hogy a szobrot Gatumdug lagaši istennőnek ajánlották: „Gatumdugnak, az ő [úrnőjének] (...)”.¹¹

(4) BM 116459 (Ur)¹²

A (4)-es számú tárgy e sorozaton belül mind anyagában, mind készítési idejében és helyében kivételt képez (4. kép). A szobrocskát Ur városában, az Enunmah-templom I. Kurigalzu (Kr. e. 14. század eleje) kori padlózata alatt¹³ találták az 1922-23-as ásatási évad során.¹⁴ A vöröses mészkőből faragott tárgy (magasság: 7, hosszúság: 14,5, szélesség: 6,5 cm) eredetileg nagy valószínűséggel egy, a Sîn-templomban (sumer Nanna) készített csoport részét képezte.

4. kép. Fekvő, emberfejű bovidaszobrocska Urból (a szerző felvétele)

A figura lapos talpazaton fekszik, eredetileg jobbra néző feje csaknem teljes egészében hiányzik. A (3)-as számú szobrocskához hasonlóan testén nem látható semmilyen gyapjas díszítés, ám mellső lábai között megfigyelhető a hangsúlyos nyaki lebernyeg. A lábakon vörös festék nyomai láthatók, a lábszárakat inasan ábrázolták, ám összességében egyszerű kivitelezésűek. A háton megfigyelhető vájat, amely a többi darabhoz képest nagyobb átmérővel rendelkezik, ám mélysége csekély, peremes kialakítású, felülnézetből szabályos oválist képez.

A töredékes szakállról megállapítható, hogy nem végződik spirálokban, a két oldalsó keskeny hajfürt pedig viszonylag durván csavarodik.

(5) IM 11952 (Girsu – feliratos)¹⁵

E feliratos szobrocska az ókori Girsu városából került elő 1932-ben André Parrot ásatásán, a feltáró régészek által Ur-Ningirsu-Ugme sírfolyosójának nevezett monumentális építményből (5. kép),¹⁶ amelynek rendeltetéséről a későbbi kutatások igazolták, hogy csatornaszabályozó volt.¹⁷ A zsirkőből készült tárgy (magasság: 11,8, hosszúság: 14,3 cm) kialakításában szembevető az arányos testfelépítés,¹⁸ karcsúság és a balra irányuló tekintet. A fülek és az arc egy része töredékes, a szemek azonban az archoz mérten, aránylag kisebbek. A nyaki és fartájéki rész itt is gyapjas, bár a minta nem ugyanazt az S-alakot követi, hanem háromszögekből áll össze. A fark a hátsó láb alá bújik, és a lábszár külső részén, hullámvonalasan leomolva bukkan elő. A háti részen itt is megfigyelhető a kisméretű vájat.

5. kép. Emberfejű bölényszobrocska Girsu városából (Parrot 1932 nyomán)

A szobor aljzatán egy Ur-GAR¹⁹ nevű lagaši ensi (helytartó) neve szerepel, akít a kutatás Gudea sógoraként ismer. A felirat tanúsága szerint a szobrocskát egy Puta nevű felügyelő fia Lama istennőnek²⁰ dedikálta:

...védőszellemének, úrnőjének, (...), az írnok, Puta, a felügyelő gyermeke, Ur-gar, Lagaš uralkodója életéért, valamint (saját) életéért ajánlotta fel ezt (a szobrot).²¹

(6) AO 20152 (vásárolt – feliratos)²²

A Louvre 1951-ben vásárolta e sötét zsirkőből készített, emberfejű bölényszobor töredékét (magasság: 11,3, fennmaradt hosszúság: 7 cm) (6. kép). A figura eredetileg négy pár szarvval rendelkezett, a homlokon végigfutó hajfürtök nem csavarodnak spirál formában, hanem hullámvonalban haladnak. Az orr sérült, az ajkak ebben az esetben keskenyebbek, a szemek és a szemöldök viszont erőteljesebb vonalúak, mint az (1)-es szobrocskáé. A karcsú kiképzésű mellső lábszárakon az izmok és inak nem hangsúlyozottak. A nyakon a gyapjas sörény S

6. kép. Emberfejű bölény mellső része Gudea nevével
(forrás: cartelfr.louvre.fr)

mintázatú. A nyaki lebernyeg földet érő széle enyhén fodrozódik. A szobrocska hátán megjelenő üreg falán az oldalsó furat megmaradt, amelynek érdekessége, hogy megrongálta a szobrocska oldalára vésett lugal ékjelet, amely arra enged következtetni, hogy a felirat előbb készült.

A szobrocska oldalán még látszik a felirat első három sora, valamint a negyedik sor egy része. A felirat töredékessége ellenére megállapítható, hogy a tárgyat Gudea, Lagaš ensi je²³ ajánlotta fel Hendursagnak: „Hendursagnak, az urának Gudea, Lagaš uralkodója (...)”²⁴

(7) W 18352 (Uruk)²⁵

Az 1954–55-ös uruki ásatás során került elő az a zöldes zsírkőből készített szobrocska töredék (magasság: 9,8, hosszúság: 7,1, szélesség: 5,5 cm), amelyet egy csatorna alján, pártus kori lakóépületek törmeléke között találtak, az Eanna-templom mellett (Planquadrat Qe XIV 5) (7. kép).²⁶

A figura hátsó része hiányzik, a test megmaradt elülső része erősen sérült, a fejen csupán egy pár szarv vehető ki. Az orr laposra kopott, a szájból jóformán csak a két ajak közötti bekarcolt vonal látszik. A szakáll kezdete az arc két oldalán holdsarlószerű ívet képez. A szakáll alsó részét a csoport többi tagjával ellentétben vonalrácsos mintával díszítették, amely valószínűleg újrafaragás eredménye; a szakáll legalján még látszanak az egykori apró spiráltincsek. A mellső lábak felső részére rányúlik a figura egész hátát borító, S alakú motívu-

7. kép. Töredékes emberfejű bölényszobrocska Urukból
(Boehmer 1986 nyomán)

mokból összeálló sörénymintázat. A szobortöredéken több helyen ütésnyomokat véltek felfedezni, amely alapján arra következtettek, hogy a tárgy későbbi, másodlagos használatnak volt kitéve.²⁷ A keveréklény hátának nagyjából a közepén a csoport többi tagjához hasonló, nyújtott keresztmetszetű vájat kapott helyet, amely lefelé némileg kiszélesedik.

(8) L. 76.17 (Larsa – feliratos)²⁸

A csoport nyolcadik tagja Larsából került elő, de Lagaš államhoz kapcsolódik, ugyanis I. Ur-Ningirsu, lagaši ensi neve szerepel rajta (8. kép). A zsírkőből készült szobrocskát (magasság: 7,8, hosszúság: 15,4, szélesség: 5,2 cm) az 1976-os ásatáson

8. kép. Emberfejű bölényszobrocska Larsából
(Huot 1978a, 105 nyomán)

találták az Ebabbar 14-es számú helyiségében, amelyet átjáróként használtak az I. és III. udvar között.²⁹ Bár az épület Samu-iluna (Kr. e. 1749–1712) koráig nyúlik vissza, a tárgyat II. Burra-Buriaš (Kr. e. 1359–1333) renoválási munkálatai idején helyezhették el az új kövezetet burkoló aszfaltrétegben.

Az arc nagy része hiányzik, és mivel a töredékesség túlnyomóan erre a részre korlátozódik, nem teljesen kizárt annak szándékossága. A szemekből és az orrból kevés maradt meg, a szemöldök hangsúlyos, a száj egyenes vonalú. A hátoldali sörény S-alakos kialakítása stílusában az (1)-es számú tárgyhoz állítja közelebb. A lábak erőteljessége és a lábszáron futó hangsúlyos, ívelt vonalak hasonlóképpen megfigyelhetők az (1)-es számú darabon is, bár ebben az esetben a vonalak villákká ágaznak szét a paták felé tartva. A háti részen található egy 1,9 cm mély, ovális keresztmetszetű bemélyítés, amelynek fej felőli részén levő peremén két furatnyom maradványa látható. A figura bal oldalára vésett 14 soros sumer nyelvű feliratból megtudhatjuk azt, hogy a tárgyat I. Ur-Ningirsu felesége, Nin-nigare-si ajánlotta fel férje és a saját életéért Bau istennőnek. A lelet egyik jelentőségét I. Ur-Ningirsu³⁰ korábban ismeretlen feleségének említése adja:

A védőszellemnek, Baunak, úrnőjének, Nin-nigare-si, házastársa (I.) Ur-Ningirsu, Lagaš uralkodója életéért, valamint saját életéért ajánlotta fel ezt (az emberfejű bikát). Ez a fogadalmi ajándék az „Úrnőm, bár felemelnéd őt!” nevet viseli.³¹

(9) BM 1992-02-29,1 (vásárolt – feliratos)³²

A (9)-es számú, zöldesfekete kőből készített szobrocska (magasság: 8, hosszúság: 13,7, szélesség: 6,3 cm) azonos azzal az először egy Los Angeles-i magángyűjteményben feltűnő példánnyal, amelynek feliratát Dietz Otto Edzard 1997-ben publikálta,³³ a British Museum pedig 1992-ben a Daedalus Ancient Art-tól vásárolta meg (9. kép).³⁴

Az erősen töredékes, jobbra néző szoborfejen jóformán csak a szakáll, és az arcot szegélyező oldalsó fürtök egy része maradt meg. Az előző példákhoz képest, a fürtök vége csaknem egy vonalba kerül a szakáll végével. A hátán a nyaki résztől a hátsó láb combjéig futó szögletes S-formából álló sörényt csak a hát közepén található vájat szakítja meg. A mellső lábak gyapjasak, vastagságukban inkább az (1)-es lábaira emlékeztetnek, ám a kidolgozásuk kissé durvább. A fark a lábszár alól bukkan fel, cikk-cakkos végződése alapján eredetileg tincsek alkothatták. Hátoldalán sumer felirat olvasható, amelyen Ninkagina, Kakug lánya a tárgyat Nanše istennőnek ajánlja, Lagaš uralkodójának, Nammahninak³⁵ az életéért. Az uralkodó Ur-Bau vejeként ismert,³⁶ a tárgy készítése ideje tehát a II. lagaši dinasztia utolsó uralkodójának korára tehető:

Nanšénak, úrnőjének, Ninkagina, Kakug gyermeke, Nammahni, Lagaš uralkodója életéért ajánlotta fel ezt (a tárgyat).³⁷

(10) MMA 1996.353 (vásárolt – feliratos)³⁸

A The Metropolitan Museum of Art 1996-ban vásárolta e töredékes szobrocskát (10. kép), amelynek az (5)-ös tárgyhoz hasonlóan csak a mellső része maradt meg (magassága 11,5 cm). A haj és az arcszőrzet aprólékosan faragott, az arc szépen

9. kép. Töredékes emberfejű bölényszobrocska Nanše istennő nevével (a szerző felvétele)

aránylik a fej méretéhez. A lábak inasak, finoman modelláltak, a jobb oldali pata felső részét apró párhuzamos vonalak határolják. A nyaki rész gyapjas, a szőrzet nem terjed ki a lábakra. A hátán még látható az eredeti vájat töredéke, valamint megfigyelhető egy kisebb furat is ennek az elülső oldalán. Az arc és a lábak stílusának és modelláltságának tekintetében ez a példány képezi az (1)-es számú darab legközelebbi párhuzamát. A töredékes feliratból kiolvasható,³⁹ hogy a tárgyat I. Ur-Ningirsu életéért ajánlották fel Nanše istennőnek:

Nanše istennőnek, az úrnőjének, [felajánló neve ... adományozza] (ezt a tárgyat) (I.) Ur-Ningirsunak, Lagaš ensijének az életéért [...].

10. kép. Töredékes emberfejű bölényszobrocska Ur-Ningirsu nevével (Harper 1997 nyomán)

11. kép. Mázas terrakottából készült, emberfejű bölényszobrocska töredéke Girsuból (Sarzec 1912b nyomán)

Appendix a fenti katalógushoz: fekvő, emberfejű bölényt ábrázoló fajansztöredékek Tellóból

Ernest de Sarzec 1912-ben, a Girsu városában végzett ásatásait feldolgozó munkájában említi azt a két – valószínűleg egy darabhoz tartozó – töredéket (11. kép), amelyek anyagát kékes mázas terrakottaként (*terre grise vernissée*)⁴⁰ határozza meg.⁴¹ A töredékek 5 és 4 cm-es magasságúak, közülük az elsón egy szakállas arc alsó része látható. Az orr még kivehető, csakúgy, mint a bemélyített vonalú száj. A szakáll hullámos, az arc két oldalán a jól ismert spirálos végű fürtök csavarodnak befelé. A másik darab egy bovida behajlított bal mellső lábát ábrázolja, amely talpuzaton fekszik. A pata határozott vonallal válik el a lábszártól, a comb felső részén talán a gypjasság érzékeltetésére szolgáló, S alakú fodrok látszanak. A töredékek egykor olyan emberfejű bölényszobrocska részét képezték, amelyet a fenti csoport egyes tagjainak elkészítéséhez használhattak mintaként.

III. A katalógusban szereplő emberfejű bölényszobrocskák legközelebbi tárgyi párhuzamai

Ebben a fejezetben azokat a szobrocskákat gyűjtöttem össze, amelyek bár hasonlóak a csoport példányaihoz, különböző okok (stiliztikai eltérések, koruk és készítési helyük, tovább-

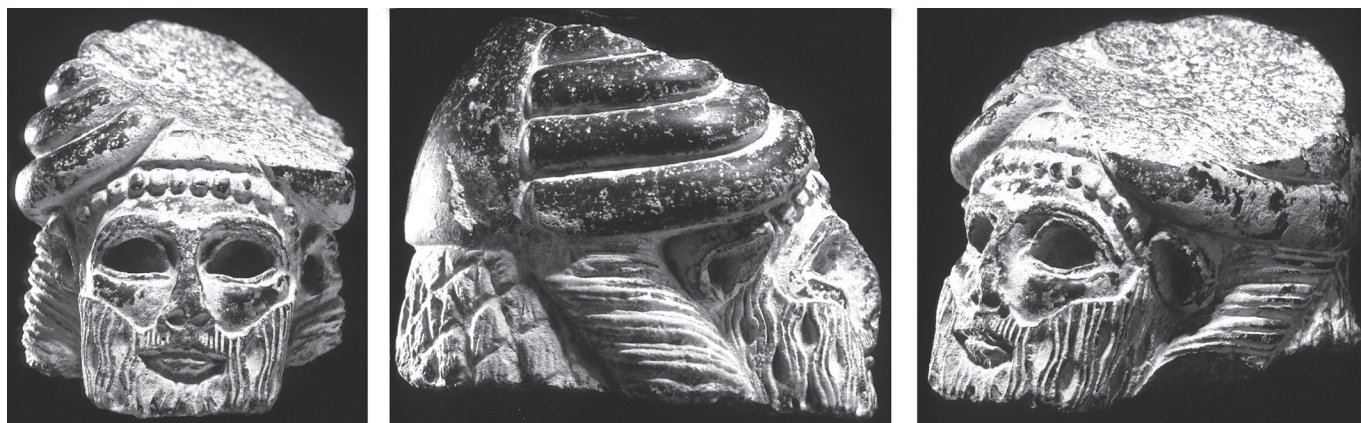
bá eredetiségük kérdése) miatt mégsem soroltam őket közéjük. Julian E. Reade kutatásai e témakörben már foglalkoznak olyan szobrocskákkal, amelyek a fentiekkel hasonlóságot mutatnak, de vélhetően modern koriak: egyikük azonos lehet azzal a – jelen tanulmányban is szereplő – tárggyal, amely a The Museum of Fine Arts, Houston tulajdonát képezi (2003.417), és amelynek ókori eredetét a róla készült fényképek alapján megkérdőjelezi;⁴² emellett Reade a British Museumban található másik tárgyat (BM 102608) ugyan ókori eredetűnek, ám a modern korban újrafaragottnak tartja.⁴³ Két másik, a California Museum of Ancient Art gyűjteményében található szobrocskát (CMAA011-M0127 és CMAA016-M0018) a múzeum jóvoltából rendelkezésemre bocsátott fényképeknek és adatoknak köszönhetően lehetőségem nyílt elsőként tanulmányozni, és a vizsgált darabokkal (1–10) összevetni.

III. 1. Emberfejű bölényszobrocska The Museum of Fine Arts, Houston gyűjteményében (2003.417)

A szobrocska, mely a leírás szerint serpentinből készült⁴⁴ (magasság: 12,1, hosszúság: 19,7, szélesség: 8,9 cm)⁴⁵ azonos lehet azzal a floridai, könnyű szürkészöld kőből készült, utólag öszszeragasztott darabbal, amelyet Reade a British Museum fent említett katalógusában megemlít,⁴⁶ és amelynek ókori eredetét az itt bemutatott (2)-es számú szobrocskával való hasonlósága miatt (bár részleteket nem közöl) megkérdőjelezi (12. kép). Bár a téma és az általános forma a tárgy eredetisége mellett szólnak, a szobor ábrázolásbeli sajátosságai valóban óvatosságra intenek. Az ábrázolt szarvkorona legalább négysoros, a szarvak végei a fejdísz tetejéig nyúlnak, amelyre a bemutatott szobrocskák között egyetlen esetben sincsen példa. A korona hátsó része a (2)-es szobrocskáéval ellentétben polosz-szerű kialakítású, a szarvak teljesen körbefutnak. Az elálló bovida-fülek a korona alsó pereméhez és a szemek vonalához képest alacsonyabban helyezkednek el. Az arc két oldalát szegélyező fürtök képezik a figura talán legfurcsább elemeit. A jobb oldali vastag hajfürt befelé csavarodik, vékony, egymáshoz közeli vonalakkal szakaszolt, spirálos végződésű. A bal oldalon ezzel szemben mindjárt két fürtöt is láthatunk, amelyek közül az

12. kép. Emberfejű bölényszobrocska a The Museum of Fine Arts, Houston gyűjteményéből (forrás: static.mfah.org)

13. kép. Emberfejű bölényszobor fejtöréde a The California Museum of Ancient Art gyűjteményéből (Jerome Berman felvétele)

elülső enyhén befelé, míg a mögötte lévő kifelé csavarodik, csigaházaszerűen végződő testük lefelé kiszélesedik. A (2)-es szoborhoz képest a berakásokhoz bemélyített szemek mérete elmarad a meglehetősen idomtalan, aránytalanul széles arc és a többi bölényszobor esetében megfigyelhető szem–arc arányhoz képest. Az orr szépen megőrződött, s ennek íve, valamint a szemöldökök bemélyítési foka szintén a (2)-es példányra emlékeztet. A száj és a bajusz nem erőteljes, a szakáll durva hullámvonalai (amelyek nélkülözik a tíztagú csoport esetében megfigyelhető szimmetrikus ábrázolásmódot) felületes kidolgozottságot mutatnak, amelyek apró spirálokban végződnek. A végtagok gömbölyűek, minimális szögletességet a paták szintjén láthatunk. A gerinc mentén jól követhető gyapjas sáv mintáját nem lehet megállapítani, a hát közepén viszont nem szakítja meg az eddig többször is előfordult vájat. A farkok eltűnik a test alatt, amely lekerekített szélű talapzaton fekszik. A háromágú bemélyítésekben nem maradt meg berakás. E jellemzők fényében a tárgy minden bizonnyal modern kori, amelynek elkészítéséhez a (2)-es számú szobrocska szolgált mintaként.⁴⁷

III. 2. Emberfejű bölényszobrocska The California Museum of Ancient Art gyűjteményében (CMAA011-M0127)

A Los Angeles-i múzeum 2008-ban rendezett *An Exhibition of Ancient Mesopotamian Art* című kiállításának *A Gathering of the Gods – the Power of Mesopotamian Religion*⁴⁸ témájú részlegében tűnt fel először az alábbi (ez idáig) publikálatlan műtárgy (13. kép).⁴⁹ A tárgyat a londoni múkincspiacon vásárolta Steve és Lisa Hendricks, akik 1993-ban a múzeumnak adományozták. A CMAA011-M0127-es számú szobortörédek a leírás szerint zsirkőből készült (a szobortörék magassága: 5,64, hosszúsága: 7,11, szélessége: 5,24 cm).⁵⁰ A törék alapján megbecsült eredeti méret megfelel az eddigiekben vizsgált szobrocskák átlagméretének, amennyiben a példány teljes lenne, dimenziói tehát alig térnének el a csoport legnagyobb tagjainak arányaitól. A tárgy nagyfokú kopottságot mutat, amit hosszú ideig tartó, nedves közegben való elhelyezkedés is eredményezhetett. A jobb oldalon viszonylag épen maradt, négy soros szarvkoronát a koponya hátsó részén található lapos

tartóelem köti össze. A bölényszarvpár és a fejdísz szarvpárai közötti elkülönülés, amely a rekonstruált csoport tagjainál megfigyelhető e darab esetében nem látható. Egy ferde irányú törés következtében a fejdísz bal oldala csaknem teljes egészében hiányzik. Az emberi arcot a homlokon hajfodrokat jelképező, apró, gömbszerű formákból álló sor szegélyezi, felette a fejdísz karimája látható. A szakáll kidolgozásánál ügyeltek arra, hogy az aprócska bemélyítések a hullámos szőrszálak kanyarulatait kövessék. A nagyméretű, sekély bevesséssel határolt szemek üregessége a berakásos díszítésű (2)-es szobrocskára, míg az orrlyukak és a szarvak stílusa inkább az (5)-ös tárgyéhoz hasonlít. A figura nyakának hátsó részét finomabb, sűrű függőleges és mélyebb, ám ritkább keresztirányos bevessé díszíti, amely gyaníthatóan a háti gyapjasságot jeleníti meg, mintájában szintén az (5)-ös szobrocskára hasonlít.

A megmaradt részek közül az arc ábrázolása, valamint a mérete az előző csoport kiemelkedő minőségű darabjaival mutat hasonlóságot, azonban a fejdísz hátsó részének a szokványostól eltérő, kúpszerű kialakítása, valamint a szakállban látható apró bemélyítések további kérdéseket vetnek fel a darab eredetiségét illetően. Az említett gödröcskék az egyes szakálltincsek eltérő hullámvázának eredményeként kerültek kialakításra, amelyek az általam összeállított csoport tagjainál (1, 2, 5, 6, 8, 10)⁵¹ kizárólag a szakáll központi síkjában jelennek meg. Ennek oka a szakáll jobb és bal oldalán szimmetrikusan megjelentett fürtök hullámvázában keresendő, amelynek következtében közepén extra helyigény lépett fel az egymással érintkező, ám ellentétes hullámvázai iránnyal rendelkező szakálltincsek kifáragásakor. Mindezen jellegzetességek fényében a szobrocska eredetisége vitatható, e kérdés lezárásához további, közvetlen vizsgálat szükséges.⁵²

IV. A katalógusban szereplő emberfejű bölényszobrocskák (1–10) összehasonlító elemzése

A tíztagú csoport szobrocskái azonos elképzelés és séma szerint készültek. A közöttük megfigyelhető hasonlóságok és különbségek alapján, valamint a feliratos és régészeti kontextussal rendelkező darabok vizsgálatával az alábbiakban kísérletet teszek a funkciójuk megállapítására. Az ábrázolási stílusje-

gyeik és a feliratos darabokon szereplő uralkodók nevei alapján pedig az egyes műhelyeket, valamint a tárgytípus korai és kései darabjait próbálom meghatározni.

IV. 1. Ábrázolási sajátosságok

A szarvkoronák tekintetében igazán jelentős különbségek nem jelentkeznek, megjelenik azonban egy jól megfigyelhető, sajátos elkülönülés: a legalább négy (2, 5, 6, 8, 10) vagy annál több somyi (1) szarvpárral ábrázolt figurák esetében elkülöníthető egymástól a legelső, bovida-szarvpár és a koronát díszítő szarvpárok. Az alakok orientációja tekintetében két csoport különíthető el: az (1, 3, 4, 6–10)-es keveréklény jobbra néz, kettő pedig balra fordul (2, 5). A csoport tagjai közül két keveréklényt gyapjú nélkül (3, 4), nyolcat pedig gyapjasan ábrázoltak. Ezen belül négy alak gyapjas háttal, farral és mellső combokkal (1, 5, 8) jelenik meg, és valószínűleg ide tartozhatott a (7)-es szobrocska is, amelynek megmaradt háti részén, valamint a mellső lábain látható gyapjas minta. Két példány (2, 9) esetében csak a hát és a far kapott sörényszerű szőrzetet, kettőnél pedig töredékességük-ből adódóan csak a hát egy részén látszik gyapjasság (6, 10). Érdeemes megjegyezni, hogy az (5)-ös számú szobrocska esetében, a mintázatot tekintve, a motívum nem az általánosan jellemző S alakú formákból áll össze, hanem apró háromszögekből.

A hátsó láb alatt átbújó faroknak, amely hat szobrocskán tanulmányozható, két fő típusa különíthető el: az elsőnél a hátsó láb (pata) fölé emelkedik (1, 8), a másodiknál az alsó lábszárról lelógva jelenik meg (2, 3, 5, 9).⁵³

IV. 2. Funkcióra utaló jellegzetességek

A figurák dorzális (háti) oldalán minden esetben találunk bizonyos típusú mélyedéseket. Ezek közül hét darabon (1, 3, 4, 5, 7–9) van egyszerű, nagyjából ovális keresztmetszetű mélyedés, és három (2, 6, 10) rendelkezik ovális vájattal és keresztirányú, néhány milliméter átmérőjű furattal is. A (4)-es szobrocska kidolgozása más prioritást mutat, a figura hátán levő vájat szabályos körvonalú, peremelt, lefelé öblösödő, valamint kisebb mélységű, ami más funkcióra utal. Ezenfelül a keveréklény testén egyáltalán nem ábrázoltak a csoport többi tagjára jellemző gyapjas mintát.

Teljes bizonyossággal a csoport csupán egyetlen tagjáról (2) állítható, hogy berakásos díszítéssel rendelkezett: a testén található mélyedések egyikében még megtalálható a sárgásfehér színű kagylóbetét.⁵⁴ A tíz szobrocskából nyolc (1–6, 8, 10) rendelkezik viszonylag hangsúlyos élű, lapos talappal. A (7)-es és (9)-es esetében a tárgyak kopottságából adódóan ez nehezen megállapítható, a lábak és a test még kivehető vonulata azonban a szobor aljzata előtt véget ér, így az alsó részeken látható, formátlan anyagrészek az eddigi párhuzamok alapján vélhetően talpazatuk részét képezték.

IV. 3. Feliratok (3, 5, 6, 8–10)

A tíz szobrocska közül haton szerepel sumer nyelvű fogadalmi felirat, amely a II. lagaši dinasztia szobrászatára jellemzően keretben jelenik meg. Ezek alapján megállapítható, hogy a kö-

vetkező istenségeknek tettek felajánlást: Bau istennő (8), Gatumdug istennő (3), Hendursag isten (6), Lama istennő, akinek a neve töredékes (5), Nanše istennő (9, 10). A felajánlásokat az alábbi személyek tették: I. Ur-Ningirsu felesége, Nin-nigare-si (8), Gudea (6), Puta felügyelő fia, az írrok (5), Ninkagina, Kakug gyermeke (9). A felajánlásokat az alábbi személyek életéért tették: I. Ur-Ningirsu és felesége, Nin-nigare-si (8), I. Ur-Ningirsu (10), Ur-gar (5), Nammahni (9).

IV. 4. Anyag, régészeti kontextus, készítési hely és idő

A szobrocskákat összehasonlítva szembevetendő, hogy nyersanyag tekintetében viszonylag erős homogenitásról beszélhetünk. Kilenc példány zöldesbarna vagy barnásfekete kőből készült, többnyire zsírköből (1–3, 5–9) vagy serpentinből (10), egy tárgy pedig vörös mészköből (4).

A felsorolt példák közül csupán öt esetében rendelkezünk régészeti adattokkal a leletkontextusra vonatkozóan. Fontos azonban megemlíteni, hogy ezek közül csak egy szobrocska származik a II. lagaši dinasztiahoz köthető rétegből (5), míg a többi későbbi időszakra keltezhető rétegből származik: egy figura (3) Aššurból, az Istar-templom és Nabû-templom körzetéből került elő, a (8)-as számú Larsából, az Ebabbar-templom két udvara között átjáróként használt helyiségéből, a (4)-es szobrocska Urból, az Enunmah templomépület padlója alól, a (7)-es számú példány pedig Uruk-ból, egy csatorna aljáról, pártus kori épületmaradványok közül. A hat feliratos szobrocska azonban egyértelművé teszi, hogy a csoport térbeli elterjedése a II. lagaši dinasztia vonzáskörzetéhez tartozó területekre koncentrálódik. Időben szintén a dinasztiahoz kapcsolódó intervallumról beszélhetünk, azaz a Kr. e. 2150–2050 közötti időszakról.

Ábrázolási sajátosságok alapján úgy vélem, a bemutatott csoport nagy része – beleértve az (1)-es és (2)-es, lelőhelyére és készítési idejére vonatkozóan semmilyen információt nem szolgáltatató kisplasztikai alkotást, valamint az uruki példányt (7) – az említett térségben készülhetett, pontosabban a II. lagaši dinasztia területén. A szobrocskákat a rajtuk található feliratok, valamint az ábrázolási stílusjegyek alapján megkíséreltem sorrendbe rendezni.

Az (1)-es szobrocska legközelebbi párhuzamát a (10)-es számú szobortöredék jelenti. Mindkét kisplasztikai alkotás esetében megfigyelhető a téma kiforrottsága, a harmonikus megjelenítésre törekvő ábrázolás, valamint a megmunkálás finomsága. Szintén hasonló a nyak karcsú kiképzése, valamint a mellső lábknak a testtől való elkülönülése. A két szobrocska tehát minden bizonnyal ugyanabban a műhelyben készült, és mivel a (10)-es szobrocskát I. Ur-Ningirsu idejére lehet datálni, előbbi szintén a dinasztia korai időszakára keltezhető. E darabok talán mintául szolgálhattak a későbbi példányok elkészítéséhez. A részben újrafaragott (7)-es számú szobortöredék, bár erősen kopott, nyakának hosszában, az oldalsó fürtök elkülönülésében, a testén megjelenő S-alakú gyapjas minta formájában és kiterjedésében, valamint az arc eredeti arányaiban az (1)-eshez áll legközelebb. Ezen jellegzetességek alapján úgy vélem, a tárgy egykor ugyanezen műhely egy szépen kidolgozott példánya lehetett.

A felirata alapján kronológiailag szintén I. Ur-Ningirsu idejéhez köthető következő szobrocska a (8)-as számú, amely azonban nem tükrözi az előzőekben látott harmonikus ábrázolásmódot. A keveréklény teste elnyújtott, tömörszerű. A nyak rövid, a lábak körvonalai élesek, ám nem válnak el a testtől. Az S alakú gyapjas motívum, valamint a hátsó láb alatt átbújó, felfelé csavarodó farok, talán a szobrocska egyedüli részei, amely az eredeti műhely stílusjegyeire emlékeztetnek, egyértelművé téve hogy a tárgy egy másik sorozathoz tartozik.

A (6)-os szobrocska arcának kidolgozása és arányai, az oldalsó fürtök és a lábak testtől való különválása, valamint gyapjas mintájának gömbölyded vonalai szintén az első műhely stílusjegyeit tükrözik, ám a fürtök kevésbé részletgazdagok, a homlokon megszokott kör alakú hajtincsek gyengén kidolgozottak, nyaka pedig rövidebb, mint az (1)-es, (7)-es és (10)-es szobroké. E Gudea-kori szobrocska vélhetően a „központi műhely” már egy későbbi munkája.

A következő három szobrocska (2, 3, 5) követi a fenti mintát, de azokhoz képest lényeges eltéréseket mutat az alábbi jellegzetességek tekintetében. E tárgyak az Ur-GAR-hoz köthető (5)-ös számú szobrocska felirata alapján keltezhetők. A szobrocskán még megfigyelhető az „eredeti műhely” stílusjegyeit tükröző arckidolgozás és ennek harmonikus arányai, az oldalsó fürtök, a szakáll, valamint a homlok kör alakú hajtincseinek részletes kidolgozása. A nyak hosszúsága szintén az első darabokéhoz áll közelebb, ám a szarvkorona vonala meredekebb, a lábak nem különülnek el a testtől, a sörény a megszokott S alakú formák helyett háromszögmintákból áll. További jellegzetesség a farok leomlóként való ábrázolása, amely a csoporton belül (1–10) elsőként jelenik meg. E szobrocska talán legközelebbi párhuzama a (3)-as számú töredék, amely bár ellentétes irányban fekszik és gyapjú nélkül ábrázolt, a combhajlat kialakításában, a combon látható felfelé ívelő vágásban, valamint a leomló farok ábrázolásában az (5)-ös stílusjegyeit tükrözi. Szintén e műhely jegyeit lehet felfedezni a felirat nélküli, ám berakásos (2)-es szobrocskánál. Az arc kialakítása eltér minden eddigi példányétól, a homlok magas, az arcprofil az orr kivételével egyenes. A bajusz vonulata keskeny és gyengén kidolgozott. Az oldalsó fürtök, a szakáll, a szarvkorona, valamint a gyapjas minta elkészítéséhez egyértelműen az „eredeti műhely” (1)-es szobrocskáját vették alapul, ám a test hosszúsága, a hátsó comb íve, valamint a faroknak az (5)-öshöz és (3)-as-hoz hasonlóan különül el vonulata szintén az Ur-GAR-kori műhely stílusjegyeit őrzi.

Kronológiailag a legkésőbbre keltezhető szobrocska a Nam-mahni nevét tartalmazó (9)-es számú tárgy. Bár a szobor teste rövidebb, és a gyapjas minta S alakú, a töredékes szakáll és az oldalsó fürtök kidolgozása, valamint ezek domborúságának mértéke és a leomló farok az (5)-ös szobrocskára emlékeztetnek. E tárgy a dinasztia utolsó uralkodója korában készült, és a központi műhely általunk ismert utolsó darabja.

A (4)-es szobrocska esetében nemcsak az ábrázolásban, hanem az anyag, valamint a vájat kialakításának tekintetében is különbség figyelhető meg a csoport többi tagjához képest. A mészkőből faragott, gyapjú nélkül ábrázolt szobrocska háti részén található vájat sekély mélységében és körvonalaiiban is más elképzelést tükröz, amelyet a keresztirányú furat hiánya is bizonyít. A farok bojtja a hátsó láb patáján fekszik, a szakáll és a keskeny oldalsó fürtök a lábakkal ellentétben egyszerű ki-

dolgozásúak. Szokatlanak számító ábrázolási jellegzetességei alapján a szobrocska feltehetően kortárs, de egy másik központ műhelyének alkotása.

Ezen jellegzetességek alapján tehát legalább három lagaši csoportot és egy, a dinasztia befolyási területén kívüli példányt lehet feltételezni. A három lagaši műhely nem párhuzamosan működött, hanem tevékenységük a dinasztia korai, középső és kései időszakára keltezhető. Ezek a lagaši darabok ugyanazt a modellt vették alapul (és a szobrocskák funkciója is változatlan), ugyanakkor a későbbiekben megfigyelhető a szobrocskák ábrázolásában jelentkező minőségcsökkenés, valamint új stílusjegyek és díszítőelemek megjelenése.

V. Az emberfejű bölényszobrocskák (1–10) rendeltetésének és jelentéstartalmának vizsgálata

A vizsgált szobrocskákon megjelenő emberfejű bölényeket érdemes e keveréklények álló ábrázolásaival, valamint a bölényábrázolásokkal együtt vizsgálni. A korábbi korszakokból ismert ábrázolások jelentik e vizsgálat legfontosabb forrásait. E fejezet második részében olyan médiumokat mutatok be, amelyek biztosan tárgyként ábrázolják az említett keveréklényt, vagy pedig konkrét funkcióval rendelkező (amulettként, talapzatként, vagy egy bizonyos anyag tárolójaként szolgáló) antro-po-zoomorf tárgyként jelennek meg. Az ezt követő fejezetben a szobrocskák lehetséges funkcióját elemzem, majd pedig a bölény és az emberfejű bölény Mezopotámiában betöltött rituális szerepkörét vizsgálom.

V.1. A bölényember és az emberfejű bölény ábrázolási pecséthengereken

A II. lagaši dinasztia korát megelőző akkád történelmi korszakban az emberfejű bölény vagy bölényember általában küzdelemjelenetekben fordul elő két lábon állva.⁵⁵ Ettől részben eltér egy akkád kori pecséthenger jelenete, amely éppen az említett keveréklényeket ábrázolja egymás mellett (lásd a 14. képet). Az ábrázoláson a két alak egyértelműen megkülönböztethető.

Pecséthengeren a keveréklények gyakran jelennek meg a napistennel együtt, mégpedig az alábbi kontextusokban:

14. kép. Akkád pecséthenger jelenetén emberfejű bölények és bölényember (Hansen 2003, 231 nyomán)

15. kép. Akkád pecséhenger lenyomata: napisten két emberfejű bölény hátán (Amiet 1980b 52 nyomán)

(a) (Akkád kor): a napisten, akinek válla fölött hullámos sugarak terjednek szét, kezében pedig fűrészszerű kést tart, két, nála kisebb méretű, fekvő, emberfejű bölény között áll, bal lábát a jobb oldalán nyugtatva (14. kép). A keveréklények hátán látható pikkelymotívumok a hegyeket jelenítik meg. A napisten mellett álló emberfejű és -kezű bölény (akkád: *ku-sarikku*) és oroszlán, valamint vízibivaly és hérós küzdelme látható.⁵⁶

(b) (Akkád kor): a felemelkedő napisten két, egymásnak háttal fekvő emberfejű bölényen áll (15. kép).⁵⁷ A keveréklények a hegyet helyettesítik. A kétoldalt megjelenő kísérő istenalakok a napisten kapujának szárnyait tartják nyitva. A jelenet a Zagrosz-hegység fölött előbukkanó, felkelő Nap szimbolikus ábrázolása.

(c) (Isin–Larsa kor): a kisméretű, fekvő, emberfejű bölény a napisten lábzsámolyaként szolgál, vele szemben áldozathozó jelenik meg (16. kép).⁵⁸

(d) (Óbabilóni kor): ülő istenség trónja két, egymásnak háttal fekvő, emberfejű bölény hátán nyugszik. A kezében pálcát és karikát tartó istent a kutatás a napistennel azonosítja, akinek hajója emberi alakban végződő, öt hullámos vonallal jelképezett vízen úszik. A hajó két végét, ahogy a vizet is, az istenségbe átmenően ábrázolták.⁵⁹

16. kép. Isin–Larsa kori pecséhenger jelenete a napisten lábzsámolyát képező fekvő, emberfejű bölénnyel (forrás: www.britishmuseum.org)

A felsorolt példák alapján jól látható, hogy a bölényt, és ezáltal a bölényembert az évszázadok során a keleti hegyek világaival (véltetően az állat természetes élőhelyével),⁶⁰ majd a Zagrosz-hegység mögött kiemelkedő napisten hordozójaként, kapujának őrzőjeként, végül pedig az istenség kísérőlényeként azonosították.⁶¹

V.2. Amuletteken, fogadalmi tárgyakon, bútordíszítő elemeken megjelenő bölények és emberfejű bölények

A vizsgált csoport funkciója szempontjából fekvő helyzetben ábrázolt állatalakok a hátukba illesztett edény képében két ábrázoláson figyelhetők meg. Egy késő Uruk vagy Dzsemdet–Naszr kori pecséhenger (Staatlichen Skulpturensammlung Dresden)⁶² felajánlási jelenetén két férfi látható eltérő hajviselettel és ruhában (17. kép). Az első a felemelt kezében kiöntőcsőrös libációs edényt tart, a második kezében kisméretű állat alakja látható, amely a hátrafelé ívelt szarvak alapján valószínűleg gazella. Az állatalakok érdekessége a merev pozíció, valamint a hátukon megjelenő kúpszerű formák, amelyek alapján ezek nem élő állatok, sokkal inkább zoomorf edények vagy szobrocskák, amelyek meghatározott rituális funkcióval rendelkeztek. Az Uruk-váza elnevezésű alabástromedény felső regiszterének felajánlási jelenetén két állat figyelhető meg, hátukon a fentebb említett drezdai pecséhenger ábrázolásához hasonló tárolóedényekre, kelyhekre emlékeztető formákkal (18. kép).⁶³

Ha a kisplasztikai alkotásokat vesszük figyelembe, akkor érdemes megemlíteni azt a nippuri Inana-templom VII. rétegéből előkerült, fehér kőből⁶⁴ készült fekvő, emberfejű bölényszobrocskát, amelynek a hátába gipszedénykét illesztettek

17. kép. Felajánlási jelenet Dzsemdet–Naszr kori pecséhengeren (Heidenreich 1933 nyomán)

18. kép. Felajánlási jelenet az Uruk-váza felső regiszterén (Strommenger 1962, 82, Taf. 145 nyomán)

19. kép. Fekvő, emberfejű bölényszobrocska edénnyel (Hansen–Dales 1962, 80 nyomán)

(19. kép). A kora dinasztikus II–III. korra keltezhető tárgy a részét képezte annak a három csoport egyikének, amelyet szándékosan temettek el a templom különböző részein.⁶⁵ Mivel a VII. rétegben talált feliratos tárgyak nagy részét Inanának dedikálták, feltételezhetjük, hogy a bölényszobrocskát is hozzá kapcsolhatjuk, vagy legalábbis a számára elvégzett rituálé során használták.⁶⁶ A kisméretű edény alakja kettős kónikus, alja összeszűkül, teteje szélesebb, peremes kialakítású, amelyen

20. kép. Fekvő, emberfejű bölényt ábrázoló kora dinasztikus kori amulett Mariból (Parrot 1956, Pl. LVIII, no. 1072 nyomán)

geometrikus díszítés látható. Az általam bemutatott csoport tagjaihoz képest a keveréklény feje a testéhez mérten, aránylag nagyobb, amely talán az arc egyes részeinek (szemek és orr) kihangsúlyozásának következménye. Egy pár, tompa végű szarv látható rajta, amely azonban nem a szarvkoronához tartozik. Kétoldalt erősen csavarodó hajfürtök szegélyezik az arcot és a szakállt, amely nyolc, hasonló kivitelezésű, vékonyabb fürtben végződik. A figura háta sörény nélküli, a mellső paták a hátsókra futnak. Ismerős részlet a hátsó láb alatt átbújó, ívelten csavarodó farkok.

Az ókori Mári (Tell Hariri) városában, az Istar-templom és környékének kora dinasztikus kori rétegeiből jó néhány zoomorf amulett került elő, többek között fekvő bölény és emberfejű bölény formában is. Az egyik ilyen darab (M 1072) a templomon belül, egy papi helyiségben volt, gipszből készült, mérete alig $3,6 \times 4$ cm. Kinézetében hasonló a bemutatott emberfejű bölényekhez, csavarodó farka átbújik a hátsó lába alatt, amely a mellső alá fut (20. kép). A hangsúlyos szemek berakásosak lehettek, a szakáll fürtökből áll, egy pár szarv figyelhető meg a fejen, amelyet a füleknél átlukasztottak (ez utal az amulettként való használatra).⁶⁷ Szintén az Istar-templomból került elő egy olyan lazúrkőből készült kispasztikai alkotás, amely két, egymásnak háttal fekvő, nagyjából testük felénél kapcsolódó, szögletes szakállú, egy-egy pár szarvval rendelkező bölényt formál (21. kép).⁶⁸ Az Istar-templomtól északra fekvő épületben találták azt az emberfejű bölénypárt, amely eredetileg az imént leírt módon illett össze. Bár a figurák töredékesek (egyiknek sem maradt meg a feje), hasonló ábrázolásmódot mutatnak a későbbi, II. lagaši dinasztiai keveréklényekhez. A balra nézőn érdekes kettős szakáll figyelhető meg, míg az arcszőrzet kezdete az oldalsó hajfürtökhöz hasonlóan szögletes, az alsó rész göndör, szabadon fodrozódó. Ez jól illusztrálja a tényt, hogy az eredeti állat maga is saját „szakállszerű” nyaki szőrzettel rendelkezett, és ez nem csupán az emberi fej révén került ábrázolásra. A jobb oldali változaton a farkok a bal oldali figuráéval ellentétben átbújik a láb alatt, és visszakanyarodik a keveréklény farához. A lagaši szobrocskákhoz képest eltérést jelent, hogy ebben az esetben nem a felső, hanem az alsó részén található vájat, ami jelvénytől való felhasználásra utalhat.⁶⁹

Az e fejezetben utolsóként bemutatandó tárgy Tutubból (ma: Hafádzi) került elő, egy a kora dinasztikus II. időszak-

21. kép. Egymásnak háttal fekvő bölényeket ábrázoló lazúrkő amulett Mariból (forrás: cartelfr.louvre.fr)

22. kép. Fekvő, emberfejű bölény alakú kartámasz Tutubból (Frankfurt 1970 nyomán)

ra tehető alabástromszobrocska (22. kép), amely előre néző, fekvő, emberfejű bölényt ábrázol, s valószínűleg egy trón kartámaszaként szolgálhatott.⁷⁰ A figura szarvai letörték, hátát spirálokban végződő sörényfürtök borítják, a szakálla cikkcakkos mintázatú.

V. 3. A funkció kérdése

Az előző alfejezetben felsorolt emberfejű bölényt ábrázoló tárgyak mindegyike fekvő pozícióban jeleníti meg a keveréklényt, ezért jelentenek tematikailag közeli párhuzamot a rekonstruált csoport szobrocskáihoz (1–10). A tárgyak többségénél adott a rituális szerep. A szobrocskák (1–10) hátoldali bemélyedések alapján más tárgyak talapzatát képezték, vagy pedig közvetlenül vagy egy edényt beléjük illesztve drága esszenciákat, esetleg gyógynövényeket tároltak bennük.⁷¹ Egyes esetekben a bemélyedések falán (2, 6, 10) megjelenő kisméretű, keresztirányú furatok a szobrok üregébe illesztett tárgyak rögzítésére szolgáltak.⁷² Azt az elméletet, amely szerint a bölényfigurák miniatűr istenszobrokat vagy ezek standardjait tarthatták hátukon, leginkább a kezdetben pecséthengereken vagy az uruki vázán, később pedig istenábrázolásokon látható, az istenek hordozóiként megjelenített állatok és keveréklények támasztják alá (lásd az V. 1. alfejezetet).

A második funkciót látszik bizonyítani az Uruk-váza (18. kép), valamint a drezdai pecséthenger (17. kép) ábrázolása, illetve az a nippuri emberfejű bölényszobrocska is (19. kép), amelynek hátába edényt illesztettek. A csoport szobrainak használati kérdéséhez fontos megemlíteni azt a kékesfekete zsírkőből készült, feliratos kutyaszobrot, amely a girsui ásatásokon került napvilágra. A tárgyat a felirat szerint Šumu-ilu, a Kr. e. 19. század első felében hatalmon levő larsai uralkodó életéért ajánlották fel Nin-Isinának, a gyógyítás istennőjének.⁷³ Az állat hátába egy kehely befogadásához szükséges méretű vájatot mélyítettek (a kehely anyaga – bár hasonló – nem egyezik a kutyaszoboréval).

V. 4. Az emberfejű bölény eredete és kapcsolata a bölényemberrel

Bár a két lábon álló bölényember (*kusarikku*) és az emberfejű bölényfajták (*alimbū, šēdu, aladlammū*) ábrázolásának eredete nagy valószínűséggel megegyezik,⁷⁴ a két mitikus lény a szerepköre és tulajdonságai alapján számos különbséget mutat.⁷⁵ A legfőbb eltérés nem kizárólagosan a két lábon álló pozíciójában rejlik – amely alapján Joan Goodnick Westenholz a mezopotámiai mitikus lényeket kétféle (*biped*) démonokra és négylábú (*quadruped*) szörnyekre különítette el –,⁷⁶ hanem a felsőtest és felső/melső végtagok jellegében is. A bölényember esetében ezek emberiek, míg az emberfejű bölénynél bovidaszerűek, vagyis a lábak patákban végződnek. Ebből adódóan az emberfejű bölény többnyire passzív helyzetben jelenik meg – a hátán hordoz valamilyen tárgyat (1–10) vagy az istenség trónusát –, az álló bölényember pedig emberi karjait használva valamilyen tevékenységet végez (istenség standardját vagy szimbólumát hordozza).

Az emberfejű bölény vizsgálatánál az egyik legfontosabb kérdés az, hogy milyen bölényre utaló jegyeket figyelhetünk meg rajta, és ezenkívül milyen más állatra utaló jellegzetességekkel rendelkezik.⁷⁷ A vizsgált csoport esetében a szakáll egyszerre jelöl emberi tulajdonságot, és utal a bölény legfőbb attribútumára. Az ókori mezopotámiai bölényábrázolásokon megjelenő szakáll mellett a bölényeket nyaki és háti gyapjas szőrzettel ábrázolták.⁷⁸ E marhaféle, amely egykor a Zagrosz-hegységben élt (s nem volt őshonos Mezopotámiában),⁷⁹ vélhetően már a II. lagaši dinasztia idejére kipusztult, mindenestre az ábrázolási hagyományai ekkor már több évszázados múltra tekintettek vissza. A tíztagú csoport keveréklényein megfigyelhető állati jegyek tanulmányozásakor fontos azonban megemlíteni, hogy a ma ismert bölényfajták nem rendelkeznek hosszú farokkal⁸⁰ és gyapjú nélküli nyaki lebernyeggel (23. kép), mint ahogyan azt az egyes darabokon láthatjuk. Ez alapján felmerül a lehetősége annak, hogy az egykor Mezopotámiától keletre található hegyvidékeken élő bölénynek hosszú farka és szőrtöbbslet nélküli nyaki lebernyege volt. A kérdés megválaszolásához érdemes egy akkád kori pecsétábrázolást (BM 89308)⁸¹ (24. kép) figyelembe venni, amelyen a bölényember mellett megjelenő bölényeket gyapjas nyaki lebernyeggel ábrázolták. Célszerű összehasonlítani a tömpe orráról, rövid szarváról, erőteljes, gyapjas testéről felismerhető bölényt

23. kép. Európai bölénybika fotója (*Bos bonasus L.*) (forrás: upload.wikimedia.org)

24. kép. Bölényt és bölényembert ábrázoló akkád pecséthenger (forrás: www.britishmuseum.org)

25. kép. Vízibivalyt (jobbról a második) ábrázoló akkád pecséthenger (forrás: www.britishmuseum.org)

(*Bos bonasus* / *Bos bison*) a pecséten ábrázolt bölényemberrel. A két lény fartájéka a farkak hosszában és a bojtok ábrázolásában egyaránt különbözik. Fontos megemlíteni, hogy a bölényre mind az alim, mind a gud-alim kifejezést használták, míg azonban az első bölényt, addig a második már bovidát (vagyis másfajta patásállatot is) jelölt.⁸² Ugyanakkor a gud-alim nemcsak egy adott marhaféle és ember tulajdonságait ötvözi, hanem – ahogy azt más keveréklények esetében is láthattuk⁸³ – több különböző fajtájú állatot (ez esetben bovidát), és a lényeg egy, a névhez illő új, robosztus, mitikus lény képmásának megalkotása volt. Ebben az esetben a zebu (*Bos indicus*), amely terjedelmes nyaki lebernyeggel és hosszú farokkal, vagy a vízibivaly (*Bos bubalus*), amely szintén hosszú farokkal és dús nyaki szőrzettel rendelkezik, egyaránt hozzájárulhatott az összképhez. Egy kora dinasztikus kori tutubi zsírkő edényen (BM 12887) többek között az előbbi állatot láthatjuk fekvő pozícióban.⁸⁴ Az állatot gyapjas sörénnyel, jellegzetes púpos háttal és a lelógó nyaki lebernyeggel ábrázolták. Egy akkád kori pecséthenger (25. kép)⁸⁵ küzdelemjelenetének érdekessége, hogy bal oldalon a bölényember küzd egy oroszlánnal, míg jobbról az ún. „hatfürtű hős” teszi ugyanezt a méretes, ívelt szarvairól felismerhető vízibivallyal. Ebben az esetben feltűnő a hasonlóság a marhaféle és a bölényember lábai és farka között.

V. 5. A rituális szférában betöltött szimbolikus szerep

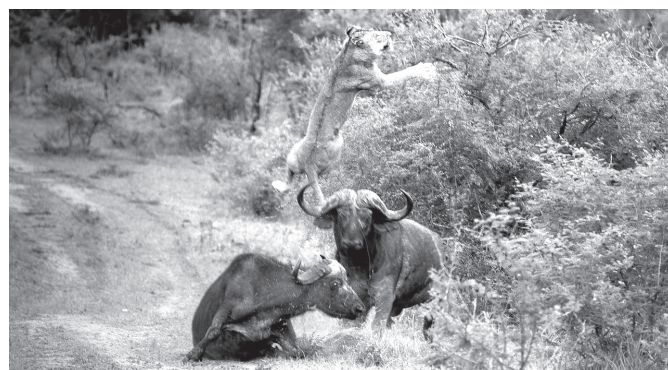
A bölény és a bölényember szerepének megértéséhez érdemes figyelembe vennünk a folyamközi térségben és azon túl is a

26. kép. Zsirke pecséthenger jelenete: östulok bika (*Bos primigenius*) oroszlánt ökkel fel (forrás: www.britishmuseum.org)

marhafélék bikáihoz kapcsolt két legelemibb tulajdonságot: a termékenységet és az erőt (férfi potenciát). Elég napjaink tenyészbikáira gondolnunk, amelyeket egész tehéncsordák megtermékenyítésére tartanak, és világossá válik a kapcsolat. Ezt a tulajdonságát az emberfejű bölény is örökölhette,⁸⁶ két lábon álló változata óasszír templomban is feltűnik Qattara (ma: Tell al-Rimah) városában, egyértelműen termékenységi tematika részeként.⁸⁷

A bika erőt szimbolizáló alakját tükrözi egy késő Uruk kori, Urukából származó pecséthenger jelenete (BM 119308), amelyen egy – feltehetően östulok (*Bos primigenius*) – bika rövid szarvaival a levegőbe hajít egy hím oroszlánt (26. kép).⁸⁸ Ennek a jelenetnek ma is szemtanúi lehetünk ott, ahol oroszlánok és marhafélék szabadon élnek a vadonban (27. kép). A rituális szférában tehát innen ered a marhafélékhez és a belőlük alkotott keveréklényekhez kapcsolódó harmadik funkció: a védekezés.⁸⁹ Az oroszlánokkal ellentétben a növényevő bikáknál másfajta ösztön figyelhető meg (s elképzelhető, hogy a bivaly vagy bölény hímnemű egyedei ezzel bizonyították rátermettségüket a csordában). Míg a ragadozók a táplálék megszerzése érdekében összehangoltan támadnak, egy csorda bikája tulajdonképpen azonnali haszon nélkül küzd társai védelmében. Talán éppen ez az oltalmazó viselkedés ihlette meg az emberfejű bölény első ábrázolóját is.⁹⁰

27. kép. A dél-afrikai Kruger Nemzeti Parkban vadon élő kafferbivaly oroszlánt ökkel fel (forrás: i.ytimg.com)

A keveréklény protektív karakterének egy másik aspektusa a mezopotámiai mitológiából ismert. A keveréklényeket – a bölényembert is beleértve⁹¹ – az istenek legyőzik, alázatossá teszik,⁹² erejüket pedig a saját szolgálatukba állítják, a kíséretükhez tartoznak, és gyakran házuk, templomuk bejáratát védelmezik. A bölényember napistenhez rendelt ezen szerepét jól illusztrálják a fent bemutatott pecsétábrázolások (lásd az V. 1. fejezetet).

VI. Összegzés

A katalógusban vizsgált fekvő, emberfejű bölényszobrocskák csoportja egy ábrázolási program részét képezi. A szobrok finom megmunkálása és kiforrott témája arra enged következtetni, hogy egy kész ábrázolási típussal állunk szemben. Ez egyaránt érvényes magára a keveréklényre (emberfejű bölényre) és a szobrocskák funkciójára az üreges kiképzésű test révén. A mezopotámiai művészetben korábban létező emberfejű bölényábrázolásoknak ezek a szobrocskák az ideálisra fejlesztett változatai, nem pedig prototípusok. A feliratos példányok alapján a szobrok a II. lagaši dinasztia korára keltezhetők.

A tárgyak funkciójáról elmondható, hogy elsődleges rendeltetésükben isteneknek felajánlott (votív) tárgyak, amelyek az uralkodó vagy az uralkodó és a felajánló személy számára biztosítottak isteni védelmet, állandó szakrális környezetben elhelyezve. Az emberfejű bölény elsősorban a napistenhez kötődik, azonban a tanulmányban vizsgált szobrocskák feliratai alapján ez nem bizonyítható, hiszen Lagaš államhoz kapcsolódó más isteneknek adományozták őket. A katalógusban szereplő összes szobrocska hátán megtalálható vájatok és az esetenként előforduló keresztirányú furatok arra utalnak, hogy valamilyen tárgyat erősítettek hozzájuk. Ez esetben, a pecsétengereken ábrázolt alakok mintegy háromdimenziós változataiként, istenszobrok vagy standardok talapatául szolgálhattak; egy másik, valószínűbb elmélet szerint viszont edényeket hordoztak, ám ezen – a szobrocskánál feltehetően értékesebb – tárgyak egyike sem maradt fenn számunkra. A munkában rekonstruált szobrocskák csoportja elsődlegesen a feliratos darabokhoz köszönhetően betekintést nyújt a II. lagaši dinasztia istenvilágába és az uralkodók szerepébe. Emellett a II. lagaši dinasztia korabeli szobrászatának preferenciáját is megfigyelhetjük, hiszen a kultikus szférában hasonló fontosságú keveréklényt e korból nem ismerünk.

Jegyzetek

- 1 A tanulmány a 2014–2015-ös egyetemi tanévben készített *Fekvő, emberfejű bikaszobrocskák a II. lagaši dinasztia idejéből* című szemináriumi dolgozat átalakított változata. Tanulmányom létrejöttében köszönettel tartozom Niederreiter Zoltánnak, aki munkám során értékes tanácsokkal és észrevételekkel látott el, valamint Nyitrai Mónikának a tanulmány szerkesztésében nyújtott segítségéért. A BM 116459-es, Ur lelőhelyéről származó szobrocskát (4) a British Museum jóvoltából a Department of the Middle East kutatóosztályán tanulmányozhattam. Külön köszönettel tartozom Sunyoung Parknak, a Hirsch Library könyvtárosának a The Museum of Fine Arts, Houston részéről, a 2003.417-es számú szobrocska publikációját illetően nyújtott készséges segítségéért, valamint Jerome Bermannak a The California Museum of Ancient Art ügyvezető igazgatójának, a CMAA011-M0127-es és CMAA016-M0018-as számú szobrocskák eredetére és publikációira vonatkozó információk, valamint a szobrocskák képeinek rendelkezésemre bocsátásáért. A fent említett három szobrocskát az III. fejezetben vizsgálom. A jelen munkában szereplő uralkodási éveket A. Leo Oppenheim alapján közlöm (Oppenheim 1982). A második fejezetben szereplő tárgyak feliratainak átíratát és magyar fordítását a (3)-as és (10)-es számú darabok kivételével a *The Electronic Corpus of Sumerian Royal Inscriptions* (ETCSRI) online gyűjteménye alapján közlöm. Az egyes feliratokhoz bővebben lásd: Edzard 1997.
- 2 A II. lagaši dinasztia uralkodóinak sorrendjéhez lásd Sallaberger–Schrakamp 2015, 28–31: 2.5 és 120–122: 8.5.1
- 3 A tárgy eddigi publikációi: Heuzey 1899, 115, Pl. XI; Heuzey 1900, 7; Heuzey 1902, 267–272, no. 120; Parrot 1948, 146, Pl. XIIb; Parrot 1952, 203; Barrelet 1954, 19–20, Fig. 12; Strommenger 1962, 82, Taf. 145; Amiet 1980a, 446, no. 401; Huot 1978a, 106–107, Fig. 4a; Spycket 1981, 220, Pl. 147; Braun-Holzinger 1991, 321; Suter 2000, 64; Searight–Reade–Finkel 2008, 102.
- 4 Huot 1978a, 106.
- 5 A tárgy eddigi publikációi: Heuzey 1900, 7, Pl. I no. 2; Heuzey 1902, 285–286, no. 126; Parrot 1948, 146, Pl. XIIIa; Parrot 1952, 203; Strommenger 1962, 82, Taf. 145, oben; Amiet 1980a, 446, no. 400; Huot 1978a, 106–107, Fig. 4b; Spycket 1981, 220; Braun-Holzinger 1991, 321; Suter 2000, 64; André-Salvini 2003, 440, no. 313; Searight–Reade–Finkel 2008, 102.
- 6 A keveréklény bal szeme, valamint a test elülső részén lévő egyik vájat még berakásosan ábrázolt azon a rajzon, amelyet Léon Heuzey 1902-ben publikált (Heuzey 1902, 286, no. 126). A későbbi kiadványok fényképein azonban a bal mellő láb berakását leszámítva egyik sem látható már.
- 7 A tárgy eddigi publikációi: Pedersén 1997, 55; Schmitt 2012, 116, Taf. 171, no. 54; Marchesi 2013, 57–60, Fig. 1.
- 8 A *Suchgraben* eC/D61V/V jelű területen, az eD6V számú feltárási négyzeten belül (Schmitt 2012, 116).
- 9 Marchesi 2013, 58.
- 10 Marchesi 2013, 58.
- 11 Marchesi 2013, 58.
- 12 A műtárgy eddigi publikációi: Woolley 1955, 167, Pl. 42, U.178; Huot 1978a, 106, Fig. 4e; Braun-Holzinger 1991, 321; Boehmer 1986, 27, Taf. 2b; Suter 2000, 64; Searight–Reade–Finkel 2008, 101–102, Fig. 64, no. 622.
- 13 Feltehetőleg egy korábbi deponálás eredménye, de az is lehetséges, hogy maga I. Kurigalzu helyeztette el (Huot 1978a, 107).
- 14 Woolley 1955, 167.
- 15 A tárgy eddigi publikációi: Parrot 1932, 55–56, Pl. II, 1; Parrot 1948, 146, Pl. XIIIc; Parrot 1952, 203; Parrot 1954, 4–6, Fig. 2; Sollberger–Kupper 1971, IIC6a; Thureau-Dangin 1972, 62–63; Huot 1978a, 106, Fig. 4d; Amiet 1980a, 446, no. 402; Spycket 1981, 220; Boehmer 1986, 27, Taf. 2a; Steible 1991, 371; Suter 2000, 64; Searight–Reade–Finkel 2008, 102. A tárgy feliratához lásd: Edzard 1997, 190–191, Ur-GAR E3/1.1.9.3; Zólyomi–Tanos–Sövegjártó 2008: Urgar 3.
- 16 Parrot 1954, 4.
- 17 A girsui csatornaszabályozóról és a sumer kori hasonló építményekről bővebben lásd Dight 2002, 115–122.
- 18 Az arányosság a szobrocskák esetében relatív. Egyes daraboknál az eredeti, állati arányokhoz közelítenek, míg például ebben az esetben, a fej viszonylag kisebb méretű, ami inkább az emberi arányokhoz teszi hasonlóvá. Az arányok kialakításában nagy valószínűséggel meghatározó volt a nyersanyag mérete és alakja is.

- 19 Az uralkodóról bővebben lásd Edzard 1997, 189.
- 20 A kíséřőként, személyes védőistennőként megjelenő alakot Mezopotámiában talán csak Lagašban tisztelték önálló istenségként (Foxvog–Heimpel–Kilmer 1980–1983, 449).
- 21 Zólyomi–Tanos–Sövegjártó 2008: Urgan 3.
- 22 A tárgy eddigi publikációi: Parrot 1952, 203–204; Parrot 1954, 4. Pl. 4, 1; Huot 1978a, 106–107, Fig. 4c; Boehmer 1986, 27; Steible 1991, 270–271; Suter 2000, 64 és 322, no. SO.1; Searight–Reade–Finkel 2008, 102. A tárgy feliratához lásd Edzard 1997, 118, Gudea E3/1.1.7.15; Zólyomi–Tanos–Sövegjártó 2008: Gudea 015.
- 23 Az uralkodóról bővebben lásd Edzard 1997, 26–27.
- 24 Zólyomi–Tanos–Sövegjártó 2008: Gudea 015.
- 25 A heidelbergi Uruk-Warka-Sammlung gyűjteményében található tárgy eddigi publikációi: Boehmer 1986, 25–27, Abb. 1, Taf. I; Boehmer 1987, 125–130, Abb. 2; Braun-Holzinger 1991, 321; Suter 2000, 64; Searight–Reade–Finkel 2008, 102.
- 26 Boehmer 1986, 26.
- 27 Boehmer 1986, 27.
- 28 Az Iraq Museum gyűjteményében őrzött tárgy eddigi publikációi: Huot 1978a, 104–107, Fig. 3a–f; Arnaud 1978, 111–112; Huot 1978b, 194, Pl. VI; Boehmer 1986, 27; Steible 1991, 124–125; Suter 2000, 64; Searight–Reade–Finkel 2008, 102. A tárgy feliratához lásd Edzard 1997, 10, Ur-Ningirsu I E3/1.1.1.4; Zólyomi–Tanos–Sövegjártó 2008: Ur-Ningirsu I 4.
- 29 Huot 1978a, 104.
- 30 Az uralkodóról bővebben lásd Edzard 1997, 7.
- 31 Zólyomi–Tanos–Sövegjártó 2008: Ur-Ningirsu I 4.
- 32 A tárgy eddigi publikációi: Steible 1991, 386; Searight–Reade–Finkel 2008, 102, Fig. 64, no. 623. A tárgy feliratához lásd: Edzard 1997, 200, Nammahani E3/1.1.12.8; Zólyomi–Tanos–Sövegjártó 2008: Nammahni 08.
- 33 Edzard 1997, 200, Nammahani E3/1.1.12.8.
- 34 Searight–Reade–Finkel 2008, 102.
- 35 Az uralkodóról bővebben lásd Edzard 1997, 194.
- 36 Edzard 1997, 194.
- 37 Zólyomi–Tanos–Sövegjártó 2008: Nammahni 08.
- 38 A tárgy eddigi publikációi: Harper 1997, 8.
- 39 A tárgy feliratának átírata és fordítása nem szerepel az ETCSRI archívumában. Jelen fordítást Niederreiter Zoltán készítette. A Lagaš nevét tartalmazó 6. panel ékjelei vélhetően két sorban szerepelnek, és a második részt tartalmazó „-ka-še₃” után következik a sorrelválasztó vonal. A 7. sorban szereplő *felajánló neve (Szn)* és a további sorok hiányoznak.
- 40 Sarzec 1912a, 251.
- 41 Julian E. Reade lehetségesnek tartja, hogy az anyagleírás fajszót jelöl (Searight–Reade–Finkel 2008, 102).
- 42 Searight–Reade–Finkel 2008, 102.
- 43 A kisméretű, lazúrkőből készült emberfejű bölényszobrocskát 1908-ban vásárolta a British Museum (magasság: 3,9, hosszúság: 5,1, szélesség: 1,6 cm) (Searight–Reade–Finkel 2008, 103).
- 44 Marzio 2009, 10–11.
- 45 The Museum of Fine Arts, Houston [s. a.]: Lama Deity.
- 46 Searight–Reade–Finkel 2008, 102.
- 47 Mezopotámiai műtárgyak hamisításáról bővebben lásd Muscarella 2000.
- 48 A kiállítás anyagát lásd: The California Museum of Ancient Art [s. a.]: An Exhibition of Ancient Mesopotamian Art. A Gathering of the Gods – the Power of Mesopotamian Religion.
- 49 A fejezetben tárgyalt két tárgy eredetére vonatkozó információkat Jerome Berman, a múzeum ügyvezető igazgatója jóvoltából közlöm, amelyeket személyes levelezés során bocsátott a rendelkezésemre.
- 50 The California Museum of Ancient Art [s. a.]: Sumerian Brown Serpentine Recumbent Human-Headed Bull.
- 51 A többi szobrocskánál a tárgyak töredékességéből, vagy részleges újrafaragásából adódóan (7) a gödröcskék megléte nem megállapítható.
- 52 A California Museum of Ancient Art gyűjteményében található másik publikálatlan szobrocska szintén az említett adományozóknak köszönhetően került a múzeum tulajdonába. A CMA-A016-M0018-as számú, apró, mindössze 4,5 cm-es hosszúságú szobrocska szerpentinből készült. Az emberfejű bölényszobrocska főbb jellegzetességei a következők: a fejen egyetlen szarvpár látszik, a homlokot feltehetőleg a hajvégződéseket jelképező gyöngysorminta díszíti, a tárgy kis mérete ellenére a hátgerinc vonulata, valamint a fartájék finoman kidolgozott, fordított S vagy horog alakú motívumokkal díszített, amelyek a gypjasságot szimbolizálják, a mellső végtagok között nyaki lebernyeg húzódik, a figura hátán nem található vájat, és talpzata sincsen. A leírás szerint a szobrocska alján erekált hímvessző látható („The bull’s erect phallus is visible on the underside of the sculpture”, The California Museum of Ancient Art [s. a.]: Sumerian Miniature Brown Serpentine Sculpture of a Human-Headed Bull). Mindezek alapján e szobrocskát nem tartom a csoport (1–10) tagjának. Ezenfelül, a keveréklény testén megjelenő gypjas motívum modelláltsága közelebb áll az emberi haj (ez esetben az emberfejű bölény hajfürtjeinek) ábrázolásmódjához, mint a gypjasan ábrázolt szobrocskákon megjelenő S-mintához. A szobrocska alján látható hímvessző az emberfejű bölény álló változatának ábrázolásain jelenik meg. E sajátosságok a tárgy eredetiségét illetően óvatosságra intenek, ezért a szobrocska közvetlen tanulmányozása mindenképpen indokolt lenne.
- 53 Bár a (2)-es szobrocskán a fark bojtja nem látszik, az ábrázolási párhuzamok, valamint a bal hátsó lábszáron látható kivésett rész alapján vélhetően leomlóként volt ábrázolva.
- 54 André-Salvini 2003, 440, no. 313.
- 55 A kutatás erre az „állatok ura” megnevezést használja, ahol a két lábon járó állatok vagy a már emberi részekkel is rendelkező keveréklények magasabb rendűnek minősülnek a többi állathoz képest, de az emberek szintjét nem érik el (Wiggermann 1993–1997, 229).
- 56 Hansen 2003, 231.
- 57 Amiet 1980b, 52.
- 58 Collon 1986, 82, no. 96.
- 59 Collon 1986, 154, no. 378.
- 60 Wiggermann 1993–1997, 242–243.
- 61 Gudea a Ningirsu-templom díszítése kapcsán az A-cilinder szövegében a bölényfejet Utu, a napisten szimbólumának nevezi. Angol fordításban a következő (xxvi 3–5): „Facing the sunrise where firm decisions are made, he has the emblem of the sun, the Bison head, put in along with (the other emblems)” (Edzard 1997, 85, Gudea E3/LL7.CylA).
- 62 Heidenreich 1933, 200.
- 63 Parrot 1954, 6; Huot 1978a, 106.
- 64 Behm-Blancke 1979, 86.
- 65 Hansen–Dales 1962, 79.
- 66 Hansen–Dales 1962, 80.
- 67 Parrot 1956, 157.
- 68 Parrot 1956, 157.
- 69 Parrot 1956, 127.
- 70 Frankfort 1970, 59–60.
- 71 Heuzey 1902, 268; Parrot 1954, 6–7; Huot 1978a, 108–109; Spycet 1981, 220; Braun-Holzinger 1991, 321.
- 72 A (6)-os szobrocska furata kapcsán Jean-Louis Huot megjegyzi, hogy talán egy vékony csapot vezettek át rajta keresztirányban, ezekkel további elemeket kapcsolva a tárgyhöz, amely utólagos felhasználást sejtet (Huot 1978a, 107).
- 73 Braun-Holzinger 1991, 322; Bácskay 2018, 151–153.
- 74 Wiggermann 1992, 174–175.

- 75 Wiggermann 1993–1997, 242–243.
 76 Westenholz 2004, 11.
 77 Az emberfejű bölény és a bölényember feltételezett rokonságából indulok ki, azonban az ábrázolási eltérések alapján lehetségesnek tartom, hogy a két keveréklény nem ugyanazon állatok alkotó-elemeivel rendelkezett. A kérdés megválaszolása további kutatást igényel.
 78 Spycket 1981, 220.
 79 Westenholz 2004, 26. A hegyvidéki bölényhez (akkád: *ditānu*) lásd Wiggermann 1992, 174–175.
 80 Alfred Brehm könyvében a „rövid és vaskos” jelzőket használja mind az európai (Brehm 1903, 190), mind pedig az amerikai bölény (Brehm 1903, 210–211) farkának leírására.
 81 Van Buren 1939, 77.
 82 A sumer gud-alim olvasata akkádul *kusarikku*, ami inkább a „marhaféle”, és nem kizárólag a „bölény” (sumer: alim, akkád: *alimbū*) jelentésre vezethető vissza. Előbbin értették a mitológiai, emberi felsőtestű bölényembert is (CAD A, sub. *'alimbū'*; CAD K, sub. *'kusarikku'*); Tinney–Jones 2006, alim; Tinney–Jones 2006, gudalim.
 83 Westenholz 2004, 11.
 84 Van Buren 1939, 75.
 85 Van Buren 1939, 74.
 86 Parrot 1954, 8.
 87 Howard-Carter 1982, 67.
 88 Van Buren 1939, 69.
 89 Heuzey 1902, 268; Parrot 1954, 8.
 90 A 3. évezredben a szörnyeket, keveréklényeket még a periférikus területekkel (hegységek) asszociálták, majd a 2. évezredtől fokozatosan „átköltöztek” a tengerre, az 1. évezredben pedig már az éggel kerültek kapcsolatba, többen saját csillagképet kapva (Westenholz 2004, 12–13). Ez a manapság is érvényes tendencia megfigyelhető a mitológiai lényeknek az ismert szféra aktuális határán túl való elhelyezésében. Így került asszociatív kapcsolatba a bölény a hegyvidékekkel, távoli térségekkel, ahol a civilizáció megszűnik (al-Aswad 2013, 20–21).
 91 Eredetileg negatív alakként jelenik meg Ninurta által legyőzve a *Lugale* és *Angimdimma* című történetekben. Az *Enūma eliš*-ben Tiamat szörnyeseregének részét képezte, akiket végül Marduk győzött le (Westenholz 2004, 26).
 92 A keveréklények legyőzöttként történő ábrázolásához az akkád kori ikonográfiában lásd Black–Green 1992, 63; Westenholz 2004, 16.

Bibliográfia

Rövidítések

- CAD: *The Assyrian Dictionary of the University of Chicago*. Chicago 1956–.
 RA: *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*. Paris.
 RIA: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*. Berlin – New York.
 ZA: *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*. Berlin – New York.

Szakirodalom

- al-Aswad, H. B. 2013. „Hybrid Creatures (Part Human, Part Animal) in Ancient Mesopotamia”: A. Peruzzetto – F. D. Metzger – L. Dirven (szerk.): *Animals, Gods and Men from East to West. Papers on Archaeology and History in Honour of Roberta Venco Ricciardi*. Oxford. 19–25.
 Amiet, P. 1980a. *Art of the Ancient Near East*. New York.
 Amiet, P. 1980b. „The Mythological Repertory in Cylinder Seals of the Agade Period (c. 2355–2155 B. C.)”: E. Porada (szerk.): *Ancient Art in Seals. Essays by Pierre Amiet, Nimet Özgüç, and John Boardman*. Princeton, NJ, 35–53.
 André-Salvini, B. 2003. „313. Recumbent Human-Headed Bull or Bison”: Aruz–Wallenfels 2003, 440.
 Arnaud, D. 1978. „The Man-Faced Bull. II. The Inscription”: *Sumer* 34, 111–113.
 Aruz, J. – Wallenfels, R. (szerk.) 2003. *Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus Valley*. New York – New Haven – London.
 Bácskay A. 2018. *Orvoslás az ókori Mezopotámiában. A mezopotámiai gyógyító rítusok elmélete és gyakorlata*. Ókor – Történet – Írás 5. Pécs–Budapest.
 Barrelet, M.-T. 1954. „Taureaux et symbolique solaire”: *RA* 48, 16–27.
 Behm-Blancke, M. R. 1979. *Das Tierbild in der altmesopotamischen Rundplastik. Eine Untersuchung zum Stilwandel des frühsumerischen Rundbildes*. Mainz am Rhein.
 Black, J. – Green, A. 1992. *Gods, Demons, and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary*. London.
 Boehmer, R. M. 1986. „Ein früher neusumerischer Wisent aus Uruk”: W. Meid – H. Trenkwalder (szerk.): *Im Bannkreis des Alten Orients. Studien zur Sprach- und Kulturgeschichte des Alten Orients und seines Ausstrahlungsraumes*. Karl Oberhuber zum 70. Geburtstag gewidmet. AMOE. Innsbruck, 25–30.
 Boehmer, R. M. 1987. „Gudezeitliche Funde aus Uruk”: *Baghdader Mitteilungen* 18, 125–132.
 Braun-Holzinger, E. A. 1991. *Mesopotamische Weihgaben der frühdynastischen bis altbabylonischen Zeit*. Heidelberg.
 Brehm, A. 1903. *Az állatok világa 3. Emlősök – Harmadik kötet: Patások, szirénák, cetek, erszényesek, csőrös emlősök*. Budapest (eredetileg: *Illustriertes Thierleben. Eine allgemeine Kunde des Tierreichs*. Hindburghausen, 1864–1869).
 Collon, D. 1986. *Cylinder Seals III. Isin-Larsa and Old-Babylonian Periods*. London.
 Dight, R. J. W. 2002. „The Construction and Use of Canal Regulators in Ancient Sumer”: *Aula Orientalis* 20, 115–122.
 Edzard, D. O. 1972–1975. „Hendursanga”: *RIA*, Bd. 4: *Ha-a-a – Hys-taspes*, 324–325.
 Edzard, D. O. 1997. *Gudea and His Dynasty*. RIME 3/1. Toronto–Buffalo–London.
 Foxvog, D. – Heimpel, W. – Kilmer, A. D. 1980–1983. „Lamma/Lamassu A”: *RIA*, Bd. 6: *Klagegesang–Libanon*, 446–453.
 Frankfort, H. 1970. *The Art and Architecture of the Ancient Orient*. Harmondsworth.
 Green, A. 1983. „Neo-Assyrian Figures. Figures, Rituals and Monumental Art, with Special Reference to the Figurines from Excavations of the British School of Archaeology in Iraq at Nimrud”: *Iraq* 45, 87–96.
 Green, A. 1993–1997. „Mischwesen B”: *RIA*, Bd. 8: *Meek–Miete*, 246–264.
 Hansen, D. P. – Dales, G. F. 1962. „The Temple of Inanna Queen of Heaven at Nippur”: *Archaeology* 15, 75–84.
 Hansen, D. P. 2003. „157a. Recumbent Human-headed Bull or Bison. 157b. Cylinder Seal with Sun God and a Human-headed Bull or Bison”: Aruz–Wallenfels 2003, 230–231.
 Harper, P. O. 1997. „Human-Headed Bison”: *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 55, *Recent Acquisitions: A Selection 1996–1997*. 8.

- Heidenreich, R. 1933: „Adoration von Symbolen auf einem hocharchaischen Siegel”: *ZA* 41, 200–208.
- Heuzey, L. 1899. „Le taureau chaldéen à tête humaine et ses dérivés”: *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 6/2, 115–132.
- Heuzey, L. 1900. „Autre taureau chaldéen androcéphale, statuette à incrustations”: *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 7/1, 7–12.
- Heuzey, L. 1902. *Catalogue des Antiquités Chaldéennes. Sculpture et gravure à la pointe*. Paris.
- Howard-Carter, T. 1982. „An Interpretation of the Sculptural Decoration of the Second Millennium Temple at Tell al-Rimah”: *Iraq* 45, 64–72.
- Huot, J.-L. 1978a. „The Man-Faced Bull L. 76. 17 of Larsa”: *Sumer* 34, 104–110.
- Huot, J.-L. 1978b. „Larsa. Rapport préliminaire sur la septième campagne a Larsa et la première campagne a tell el oueili (1976)”: *Syria* 55, 183–223.
- Huxley, M. 2000. „The Gates and Guardians in Sennacherib’s Addition to the Temple of Assur”: *Iraq* 62, 109–137.
- Marchesi, G. 2013. „Notes on an Alleged Bull Statuette from Assur”: *State Archives of Assyria Bulletin* 20, 57–60.
- Marzio, P. C. 2009. *Masterpieces from The Museum of Fine Arts, Houston. Director’s Choice*. New Haven – London.
- Muscarella, O. W. 2000. *The Lie Became Great. The Forgery of Ancient Near Eastern Cultures*. Groningen.
- Oppenheim, A. L. 1982. *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja*. Ford. Gódey Endre. Budapest (eredetileg: *Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilisation*. Chicago–London, 1977).
- Parrot, A. 1932. „Fouilles de Tello: campagne 1931–1932 (Raport préliminaire)”: *RA* 29, 45–57.
- Parrot, A. 1948. *Tello, vingt campagnes de fouilles (1977–1933)*. Paris.
- Parrot, A. 1952. „Taureau androcéphale au nom de Gudéa (AO 20152)”: *RA* 46, 203–204.
- Parrot, A. 1954. „Acquisitions et inédits du musée du Louvre”: *Syria* 31, 1–13.
- Parrot, A. 1956. *Mission archéologique de Mari I. Le Temple d’Ish-tar*. Paris.
- Pedersén, O. 1997. *Katalog der beschrifteten Objekte aus Assur. Die Schriftträger mit Ausnahme der Tontafeln und ähnlicher Archivtexte*. Saarbrücken.
- Rittig, D. 1977. *Assyrisch-babylonische Kleinplastik magischer Bedeutung vom 13.–6. Jh. v. Chr.* München.
- Sallaberger, W. – Schrakamp, I. 2015. „Philological Data for a Historical Chronology of Mesopotamia in the 3rd Millennium”: W. Sallaberger – I. Schrakamp (szerk.): *History & Philology. Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean* 3. Turnhout, 1–136.
- Sarzec, E. de 1912a. *Découvertes en Chaldée, I: Texte*. Paris.
- Sarzec, E. de 1912b. *Découvertes en Chaldée, II: Partie Épigraphique et Planches*. Paris.
- Schmitt, A. W. 2012. *Die Jüngeren Ishtar-Tempel und der Nabû-Tempel in Assur. Architektur, Stratigraphie und Funde*. WVD OG 137. Wiesbaden.
- Searight, A. – Reade, J. E. – Finkel, I. L. 2008. *Assyrian Stone Vessels and Related Material in the British Museum*. Oxford.
- Sollberger, E. – Kupper, J.-R. 1971. *Inscriptions Royales Sumeriennes et Akkadiennes*. Paris.
- Spycket, A. 1981. *La statuaire du Proche-Orient ancien*. Leiden–Köln.
- Steible, H. 1991. *Die neusumerischen Bau- und Weihinschriften I: Inschriften der II. Dynastie von Lagas*. Stuttgart.
- Strommenger, E. 1962. *Fünf Jahrtausende Mesopotamien*. München.
- Suter, C. E. 2000. *Gudea’s Temple Building. The Representation of an Early Mesopotamian Ruler in Text and Image*. Groningen.
- The California Museum of Ancient Art [s. a.]: „An Exhibition of Ancient Mesopotamian Art. A Gathering of the Gods – the Power of Mesopotamian Religion”. <http://cmaa-museum.org/meso.html> [utolsó elérés: 2018. 02. 26.].
- The California Museum of Ancient Art [s. a.]: „Sumerian Brown Serpentine Recumbent Human-Headed Bull”. <http://www.cmaa-museum.org/meso07.html> [utolsó elérés: 2015. 10. 29.].
- The California Museum of Ancient Art [s. a.]: „Sumerian Miniature Brown Serpentine Sculpture of a Human-Headed Bull”. <http://www.cmaa-museum.org/meso06.html> [utolsó elérés: 2015. 10. 29.].
- The Museum of Fine Arts, Houston [s. a.]: „Lama Deity”. <https://collections.mfah.org/art/detail/63227?returnUrl=%2Fart%2Fsearch%3Fq%3Dlama%2Bdeity> [utolsó elérés: 2015. 10. 29.].
- Thureau-Dangin, F. 1972. *Die Sumerischen und Akkadischen Königsinschriften*. Leipzig.
- Tinney, S. – Jones, P. 2006. *The Pennsylvania Sumerian Dictionary*. <http://psd.museum.upenn.edu/epsd1/nepsd-frame.html> [utolsó elérés: 2015. 10. 29.].
- Van Buren, D. E. 1939. *The Fauna of Ancient Mesopotamia as Represented in Art*. Roma.
- Westenholz, J. G. 2004. *Dragons, Monsters and Fabulous Beasts*. Jerusalem.
- Wiggermann, F. A. M. 1992. *Mesopotamian Protective Spirits. The Ritual Texts*. Groningen.
- Wiggermann, F. A. M. 1993–1997. „Mischwesen A”: *RIA*, Bd. 8: *Meek–Miete*, 222–246.
- Woolley, C. L. 1955. *Ur Excavations, Vol. IV: The Early Periods*. Philadelphia.
- Zólyomi G. – Tanos B. – Sövegjártó Sz. 2008. *The Electronic Text Corpus of Sumerian Royal Inscriptions*. <http://oracc.museum.upenn.edu/etsri/index.html> [utolsó elérés: 2015. 10. 28.].